

‘Lateral von zwischen’

Een essay over Franz Rosenzweigs inventieve openbaringsbegrip

Inleiding

Met een muzische benadering van de Bijbel begeven we ons op het terrein van de *inventieve theologie*. Net als zij leeft de muzische benadering van de verrassing, die maakt dat de dode letters uit het Oude Boek gaan spreken en leven. Geloven, weet ze, doe je met hoofd, hart en handen. Het is een kwestie van denken, willen en voelen. In vorm en verhouding, in kleur en ritme, antwoord je op de vragen en uitdagingen waarvoor tekst en traditie je stellen. Die antwoorden kunnen net zoveel gestalten aannemen als er menselijke zintuigen en verbeeldingsvormen bestaan. Aan slechts één criterium dat in feite een dubbele regel bevat, moeten ze voldoen: ze dienen de traditie van geloven op zo’n manier te verwerken, dat ze als levende traditie door kan gaan. In dit *respect voor overlevering* wordt ‘overlevering’ tegelijk als substantief en als verbum opgevat, tegelijk eerbied voor *het overgeleverde* en verantwoordelijkheid voor *het overleveren*. Want als de secularisatie één ding heeft geleerd, dan wel dit: geloven is geen evidentie, maar een vaardigheid die verkommert wanneer je haar niet onderhoudt, voedt en verrijkt.

In de retorenopleiding in de oudheid stond de *ars inveniendi* centraal: de bekwaamheid pakkende gemeenplaatsen en overtuigende argumenten te vinden. Juristen, politici en intellectuelen gebruikten de techniek om het publiek van hun standpunten te overtuigen. Ook Paulus laat er her en der fraaie staaltjes van zien. Sinds een aantal decennia beleeft de retorica een comeback. Maar die nieuwe retoriek is veel ruimer van opzet. Argumentatieleer en esthetiek, ethiek en pragmatiek, creativiteit en hermeneutiek kruisen er elkaar. Over het algemeen begeven theologen zich slechts schoorvoetend op het pad van de inventiviteit. Wellicht omdat, anders dan de vertrouwde dogmaticus, de inventieve theoloog niet uit is op geloofswaarheid of Bijbelse geloofsrechtvaardiging. Nee, hij beoefent de *ars inveniendi* om het geloven op gang te houden: overtuigend, prikkelend en onderhoudend. Geloven is voor hem een werkwoord, dat zich niet laat afrekenen op zijn substantief. Niet het *wat* van het geloof, maar het *dat* van geloven streeft hij na.

Hieronder wil ik iets van mijn ‘inventief-theologische’ *denkervaringen* met Rosenzweig uit de doeken doen. Voor wie niet met Rosenzweig vertrouwd is, schets ik in vogelvlucht zijn biografie. Alle denken, is onlosmakelijk verbonden met het leven van de auteur. Zeker het zijne! Vervolgens richt ik me op zijn *Stern der Erlösung*, het vermaarde boek van ‘eeuwigdurende wording’. De dynamiek van de messiaanse voorzegging, de verlossingsdialectiek van het ‘reeds al’ in het ‘nog niet’, van het Rijk in deze wereld, sluit haarfijn aan bij het genoemde criterium van de muzische en inventieve theologie: *respect voor overlevering*. In zijn denken, poogt Rosenzweig de historische beweging van de messiaanse werkelijkheid op parallelle wijze na te voltrekken. En hij doet dat door zich ‘in te schrijven’ in de openbaringstraditie. Dat brengt me tenslotte op een eigen ‘inventie’ die een andere manier van spreken over de openbaring beoogt dan Karl Barths *senkrecht von oben*: het *lateral von zwischen*.

1. Franz Rosenzweig (1886-1929): een inventief leven

Op kerstavond 1886, wordt Franz Rosenzweig in het Duitse Kassel geboren. Zijn negentienjarige moeder liet hem besnijden, maar gaf hem de voornamen Franz-Ruben. Iets tussen de Joodse en

de Christelijke traditie in. Erg religieus was het gezin niet. Afgezien van Jom Kippoer, deed men er niet zoveel aan en, zoals in veel joodse families, overwoog men de overgang naar het vrijzinnig protestantisme. Zijn geschiedenisstudie sloot Rosenzweig af met een proefschrift over Hegels politieke denken en geschiedfilosofie (*Hegel und der Staat* in 1912). Rosenzweig geloofde in de rol van de Duitse cultuur voor de vooruitgang van de mensheid en was ervan overtuigd dat de joodse traditie daaraan haar bijdrage kon leveren. Zo droomde hij er in jeugdig enthousiasme van om in de geest van Schleiermacher en Hegel een leidinggevend genootschap voor Duitse politieke cultuur op te richten. Daarin moest ook plaats ingeruimd worden voor het godsdienstige geloven.

In 1913 vertrok Rosenzweig naar Leipzig, waar zijn vriend Eugen Rosenstock en zijn achterneef Rudolf Ehrenberg werkten. Tijdens een lange nacht, begin juli 1913, werd er heftig gediscussieerd over religieuze vragen. Dikwijls leest men dat het ging om de keuze tussen jodendom en christendom. In feite lag de kwestie van openbaringsgeloof en wijsgerig geloof op tafel. Rosenzweig zag de uitdaging: zou het hem lukken om als gelovige - en dus vasthoudend aan de openbaring -, toch ook filosoof te zijn? Zijn bekering tot het Christendom zou het vergemakkelijken. Op Jom Kippoer van 1913 bezocht hij, naar zijn eigen overtuiging voor 't laatst, de synagoge in Berlijn. Op de Hervormingsdag daarna schreef hij aan zijn neef Rudolph dat hij, ondanks zijn eerdere besluit zich te laten dopen, toch Jood wilde blijven. Zijn argument was simpel: als Jood wist hij zich al in de nabijheid Gods. De bekering zou dan zoiets hebben betekend als een verraad van Gods liefde uit liefde voor God.

In Berlijn ontmoette hij Hermann Cohen (1842-1918), die zijn filosofische leerstoel in Marburg had opgegeven om aan de *Hochschule für die Wissenschaft des Judentums* te doceren. Een belangrijke notie in Cohens denken is, zo zullen we zien, de *correlatie*, een sleutelbegrip voor het begrijpen van de *Stern*. In het nooit gepubliceerde artikel "Atheïstische Theologie" uit 1914 kritiseerde Rosenzweig overigens de oecumenische instelling van zijn leermeester, die rekende op de joods-christelijke verzoening en geloofde dat de sociaaldemocratie en de vrijzinnig-protestantse theologie daartoe de voorwaarde waren. Hoewel hij al in 1912 was afgekeurd, meldt Rosenzweig zich toch aan bij het leger. Het voelt als zijn nationale verplichting. Vanaf het Balkan-front verstuurt hij op briefkaarten aan zijn moeder, de fragmenten die later de *Stern der Erlösung* zouden worden. Met zijn vrienden correspondeert hij o.m. over de eenheid van openbaringsgeloof en wijsgerige reflectie bij de jonge Schelling. Een 'nieuw denken' was nodig, met 'liefde' als kernbegrip.

In 1920 trouwt hij de orthodox-joodse Edith Hahn (1894 - 1979), met wie hij in 1922 zijn zoon Raphaël krijgt. Hij accepteert de leiding over het vrije joodse leerhuis in Frankfurt. Omdat vele joden de band met hun traditie zijn verloren kan *lernen* niet langer voortbouwen op de vanzelfsprekende traditie van synagoge en Talmoedschool. Geloven moet van nul af geleerd worden. Daartoe ontwerpt Rosenzweig een didactisch parcours dat gesecculariseerde joden helpt hun wereldervaringen terug te brengen in het licht van de Thora. Hij schrijft het mooie boekje *Vom gesunden und kranken Menschenverstand*, dat in toegankelijke taal de grondintenties van de *Stern* uiteenzet: de filosofie, de wetenschap en de theologie hebben het denken van de werkelijkheid vervreemd, het is tijd dat het zich omkeert en opent voor de concrete realiteit van het nu en de geschiedenis. Die 'bekering tot de werkelijkheid' zal het vanzelf op het spoor van de God van Israël zetten.

Begin 1922 blijkt zijn lichaam aangetast door de ongeneeslijke ziekte *amyotrofe lateraalsclerose*, een verlamningsaandoening. Een paar maanden kan hij nog slechts schrijven door met kleine oogbewegingen te dicteren aan zijn vrouw, die verifiërend de bedoelde letters aanwijst op een letterbord. Desondanks accepteerde hij, in 1925, Bubers uitnodiging om aan het immense vertaalproject *Die Verdeutschung der Schrift* te beginnen. Op 10 december 1929 sterft Franz Rosenzweig. Op zijn begrafenis leest Buber uit Psalm 73: "In mijn Heer, in U, heb ik geborgen willen zijn".

2. De ‘Stern der Erlösung’ inventief gelezen

Inventiviteit komt op gang wanneer twee elementen, die niet op natuurlijke wijze verwant of door de macht van de (culturele) gewoonte verbonden zijn, met elkaar in contact moeten worden gebracht. Omdat je geen appels met peren kunt vergelijken, kun je niet anders dan onverwachte bruggetjes bouwen. Je komt dan tot ‘inventies’ als: “de peer is een appel waarvan de punt niet heeft willen indalen”. De *Stern* zet dit inventieprincipe telkens weer in werking.

Onder de titel “De elementen of de altijddurende voorwereld”, biedt het eerste van de drie boekdelen de standaardelementen God, Mens, Wereld, uit de idealistische filosofie. Kant beschreef ze als ‘ideeën’, dat wil zeggen als zelfstandige en onherleidbare concepten die door de ervaring niet gekend kunnen worden. Ze zijn noch te bewijzen, noch te herleiden. Uit het begrip ‘wereld’ leiden we ‘God’ niet af. (Dat is de denkfout van veel creationisten.) Net zomin als ‘God’, kunnen we ‘de mens’ op empirische wijze ten voeten uit kennen. We zijn namelijk van binnenuit altijd ons eigen kennen een stapje voor. We kunnen als mens niet boven onszelf uitstijgen en onszelf ‘objectief’ beschouwen. Dat geldt ook voor de wereld. Maar de filosofie moet nu eenmaal met deze drie elementen aan het werk. De drie elementen vormen haar ‘voorwereld’. Hun universele inhouden zijn onontbeerlijk voor de oriëntatie in kennen, doen, voelen en geloven.

Zoals gezegd, Rosenzweig is schatplichtig aan de neokantiaanse filosoof Cohen. Die stelde, tegen Kant, dat de onherleidbaarheid van de drie ideeën onderling ‘contact’ niet uitsluit. Immers, zouden de drie ideeën niet ergens samenhangen, dan zou niet alleen de werkelijkheid uit elkaar vallen, maar zouden we niet eens weten dat ze dat deed. Hoe kun je nu als filosoof tegelijk het verschil tussen elementen respecteren en hun onderlinge betrokkenheid in kaart brengen? Door het correlatieprincipe. Is er sprake van een relatie tussen elementen, dan gaat het ene element niet op in het andere. Alleen tussen zelfstandigheden kunnen relaties bestaan. Hun ontmoeting is dus geen ‘identiteit’ (versmelting), maar wederzijdse betrokkenheid waaraan het nieuwe ontspringt: “Erneurung an jedem Tage”. Om dat nieuwe te denken, grijpt Cohen naar het concept van doelmatigheid. Wie zich een doel stelt, stijgt boven het gegevene uit, richt zich op het nog onbekende, opent de sfeer van het onbepaalde, het heilige.

Het tweede deel brengt de werking van dit *correlatie-principe* aan het licht, zoals de titel toont. In “De baan of de altijdvernieuwende wereld” blijft het niet bij de statische systematiek van de God-Mens-Wereld-constellatie. Aan de ontmoeting tussen de elementen ontspringen ‘surprises’, inventies in nooit rustende dynamiek. Rosenzweig zet nu zijn theologische pet op en introduceert drie correlatieve noties uit de Joodse en Christelijke theologie. De correlatie tussen de voorwereld-elementen ‘god’ en ‘wereld’ heet ‘schepping’. Schepping, kun je zeggen, is de *inventie* (‘vondst’) die opveert wanneer de ideeën god en wereld in elkaars nabijheid komen. (Let op: volgens dit model heeft God dus niet de wereld geschapen: Hij heeft de schepping geschapen!) Uit de correlatie tussen ‘god’ en ‘mens’ springt vervolgens ‘openbaring’ op. Immers, treedt de mens eenmaal in relatie met God, dan ontdekt hij zijn wereld nieuw en anders. Niet als een gegeven, maar als een gave, waarmee gewoekerd moet worden. Dat ‘nieuwe zien van de wereld’ geldt overigens ook voor God zelf! Ook Hij, eenmaal in relatie met de mens, kan de wereld niet meer beschouwen zoals je van een godheid zou verwachten, als een speeltuin waarin Hij tiranniek zijn vorstelijke grillen en invallen kan botvieren. En tenslotte wordt uit het contact tussen de mens en de wereld het appel tot ‘verlossing’ geboren. Beide, mens en wereld, moeten we met Gods hulp, helpen verlossen. Verlossing een effect van menselijke verantwoordelijkheid en goddelijke genade ineen. De wereld *waarin* wij zijn, is ook de wereld *waarmee* we waarlijk mens moeten zien te worden.

Net als de drie elementen uit de ‘voorwereld’ en de drie *theologumena* uit de ‘zich altijdvernieuwende wereld’ onderling, staan ook boek 1 en boek 2 als zodanig in een correlatief - en dus inventief - verband. De globale structuur van het werk is als een chemisch huwelijk tussen twee niet tot elkaar reduceerbare grootheden: de filosofie met haar klassieke ‘ideeën’ (boek 1) en de theologie met haar klassieke *theologumena* (boek 2). Wat ontspringt er aan hun correlatie? De ondertitels geven het antwoord. Te midden van de elementen uit de “altijdurende voorwereld” (boek 1), ervaart de mens zijn leven als “onophoudelijke vernieuwing” (boek 2) en uit die spanning licht de “gestalte van de eeuwige bovenwereld” (boek 3) op. De filosofen mogen hun pogingen doen het ‘al’ en zijn drie elementen te *kennen*, de theologen mogen zoeken naar de mogelijkheid het wonder van schepping, openbaring en verlossing te *belev*en, de praktiserend gelovige weet zich geroepen tot de praktijk van een geloven dat hij onderhoudt in de liturgie, in het gebed en de lofprijzing.

Rosenzweig acht de godsdienstoefening een reëel voorproefje van de verlossing die zich nog niet ten volle kan realiseren. Nog niet, en toch al: hoe is de verlossing dan reëel? Allereerst in de gemeenschap van het Joodse volk dat het *vuur* van het ‘eeuwige leven’, van het verlangen naar verlossing, in haar liturgie brandend houdt. Maar dan ook in de Christelijke gemeenschap, die leeft op de *stralen* afkomstig uit dat vuur en voortschrijdt op de ‘eeuwige weg’ naar de verlossing, waarvan elke bekering - het een ‘nieuw mens worden’ - tegelijk voorteken en realisatie is. Met jodendom en christendom plaatst Rosenzweig opnieuw twee onherleidbare fenomenen in een correlatief verband waaraan de uiteindelijke gestalte van de verlossing ontspringt, te weten de ster. Maar op dit moment verruilt Rosenzweig zijn theologisch-filosofische denkarsenaal voor een spirituele *poësis*. In de stervorm ontwaart hij de figuur van het goddelijke *gelaat*, dat spreekt zonder de woorden. Woorden veronderstellen nog altijd afstand tussen spreker en hoorder veronderstellen en dus onvoltooidheid, maar in het stergelaat wordt de na- en bovenwereld ‘dwingend present’ gesteld. Zowel in de Joodse als in de Christelijke liturgie vertoont Gods gelaat zich daarom op de drempel van het zwijgen en wel in de zegenspreuk “Hij moge zijn aangezicht over u laten lichten”. De zegen *heeft* en *is* het laatste woord, want het Gelaat verschijnt er als teken van de Grote Dag waarop wij wereldmensen in dagelijkse eenvoud wandelen met God in het licht van Diens aanschijn, de eenvoud van het volle ‘leven’.

3. *‘Lateral von Zwischen’*: hoe openbaring de werkelijkheid anders doet zien en beleven ... en zo vervult

Als het klopt dat in het Hebreeuwse denken de kern in het midden staat en als het klopt dat Franz Rosenzweig Hebreeuws denkt, dan moet ‘openbaring’ het kernwoord van de *Stern* zijn. In het midden van het boek staat immers de titel “Openbaring of de altijd vernieuwde geboorte van de ziel”. Nu heeft men het woord ‘openbaring’ vooral in de Christelijk-protestantse theologie een onmetelijk gewicht toegemeten, dat haaks lijkt te staan op de speelsheid van het muzische en de voorlopigheid van het inventieve theologiseren. Sommigen hebben namelijk gemeend Rosenzweig in het laadje van de Barthiaanse openbaringstheologie te moeten onderbrengen. Maar elke notie van een *senkrecht von oben*, de gedachte dat we de wereld vanuit God zouden moeten - en dus ook kunnen - beoordelen, is Rosenzweig vreemd. Zijn kernbegrip ‘openbaring’ is niet *top-down* te verstaan, niet als een oekaze uit het hemelrijk. Ook openbaring is een correlatiebegrip. Van openbaring is sprake wanneer het gewone leven vanuit de ontmoeting van heterogene elementen met spirituele betekenis geladen wordt. Openbaring gebeurt daar waar de werkelijkheid anders oplicht, dat wil zeggen: *lateral von zwischen*.

De notie ‘lateraal denken’ werd ooit geïntroduceerd door Edward De Bono als synoniem voor creatief denken. De Bono opperde dat we bij een frontale benadering van een probleem riskeren gevangen te blijven in de algemene vooronderstellingen die ons, als een onzichtbare hand, sturen.

Door het confronteren van onderling heterogene elementen komen we daarentegen nieuwe oplossingen op het spoor.

Een fraaie illustratie daarvan biedt het dubbele begin van het Mattheüs-evangelie. De auteur brengt de groep magiërs uit het Oosten in contact met koning Herodes. De twee hebben niets met elkaar te maken: twee verschillende culturen, twee verschillende religies. Hun ontmoeting brengt een keten van effecten op gang, waarop de lezer eigenlijk al zit te wachten als hij zich het verschil tussen de hoofdrolspelers realiseert. Die eerste ontmoeting moet wel, als *side-effect*, een tweede oproepen. De heidense Herodes, een Idumeër, raadpleegt de joodse Schriftgeleerden. Die ontmoeting openbaart hem als een 'crypto-gelovige', die zich, uit angst, *nolens volens* onderwerpt aan de Messias-profetie van de God van Israël (Mt. 2: 5). Hetzelfde geldt voor Oosterse wijzen. Ze ontmoeten een engel van Israëls God in hun droom die hen opdraagt een omweg te maken en niet terug te keren naar Herodes. De hele ouverture van het evangelie blijkt een - laterale - aaneenschakeling van openbaringsmomenten. De engel openbaart zich aan Jozef en doet hem de uitwijk naar Egypte nemen (Mt. 2: 15). Herodes begaat zijn kindermoord, de ontmoeting van de wrede tiran en de onschuldige zuigelingen, en juist daardoor - door zijn weerstand tegen de messiaanse geschiedenis, brengt hij ongewild de profetie in vervulling (Mt. 2: 17-18).

Ter afronding

Gewapend met het gereedschap *lateral von zwischen*, begrijpen we nu waarom de openbaring wel in het midden van *de Stern* moest staan. Telkens waar heterogene elementen met elkaar in een *correlatief* verband geplaatst worden, opent de tijd zich om het nieuwe te openbaren en het aloude te vervullen. In variatie op Cohen die in zijn *Religion der Vernunft* (1918) een rechte lijn trok van het correlatieprincipe naar de Geest der Heiligheid, mogen we hier spreken van een 'klein Pinksteren'. We zagen hoe aan het midden (*von zwischen*) tussen de elementen drie vernieuwende inzichten ontsprongen, de *theologumena* schepping (tussen god en wereld), openbaring (tussen god en mens) en verlossing (tussen mens en wereld). Maar we kunnen de *lateraal-inventieve* methode ook zelf toepassen door de stervorm een slag te draaien. Dan ervaren we pas wat 'openbaring' *lateral von zwischen* eigenlijk betekent. Breng schepping en openbaring als onafhankelijke grootheden in een lateraal verband, en je ziet een nieuw beeld van God oprijzen: niet dat van het ingenieuze opperwezen, maar dat van de liefdevolle schenker. Doe hetzelfde met 'schepping' en 'verlossing': er ontspringt een wereld die niet van feiten, maar mogelijkheden en beloften leeft. Doe het tenslotte met openbaring en verlossing: en de nieuwe, messiaanse mens komt in beeld, een ander dan slechts het huidige, sterfelijke en onvoltooide wezen. In de openbaring beleeft de mens het wonder van het leven. En looft hij het leven: "daar waar ik ben, ben ik reeds die ik ooit ten volle zal zijn". Zo werkt de openbaring *lateral von zwischen*: openbaring van het "nog niet en toch al". Vervulling heeft al plaatsgevonden, ook al zijn we nog op weg.

Chris Doude van Troostwijk

Literatuur

Franz Rosenzweig, *De Ster van de Verlossing*. Vught: Skandalon, 2008.

Idem, *Gebruik je verstand*. Rotterdam: Lemniscaat, 1967.

Adri Sevenster, *Sabbatsrust voor een zondagskind. Over Der Stern der Erlösung van Franz Rosenzweig*. Baarn: Agora, 1998.

H.J. Heering, *Franz Rosenzweig*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1974.

Stéphane Mosès, *Système et révélation. La philosophie de Franz Rosenzweig*. Lagrasse: Verdier, 2016.
Emmanuel Levinas, “De filosofie van Franz Rosenzweig”, in: idem, *In de tijd van de volkeren*.
Apeldoorn: Garant, 1991, p. 180-191.